

Леся Ковач

ЕТНОРЕГІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА
ЗМІН У МОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА ОСВІТІ

L.Kovach. The ethniic regional process in ukraine: dynamics of changes in the lingvistic environment and the education. The article deals with the analysis the language situation in Ukraine's regions. The status position of the Ukrainian language with its community strength is fixed. Elucidate perspectives the Ukraine's linguistic environment in a future.

Розглядаючи етнокультурну складову життєдіяльності територіальних громад, слід особливо враховувати ту обставину, що спостерігаються досить глибокі розходження у соціальному та історичному досвіді жителів різних регіонів України, їхніх світоглядних, психологічних та ментальних характеристиках. «Поклик предків, кровна спорідненість та інші фактори незримо, але істотно впливають на вчинки людей, формують їхнє життєве кредо і модель поведінки, а звідси і певні політичні симпатії»¹. Людина, яка за національною ознакою не належить до певної соціально-етнічної спільноти, проте перебуває у її культурній сфері, неминуче набуває психологічних і поведінкових рис, які щодалі більше зближують її з нею і водночас відрізняють від родової. Науково доведено, що у найбільш концентрованому вигляді ці особливості відтворюються і розвиваються у мові. «Не дивно, — пише Л.Нагорна, — що мова майже завжди стоїть на першому місці серед тих маркерів, навколо яких концентрується етнічна солідарність. По лінії мовної диференціації і ставлення до мовних проблем найчастіше вибудовується опозиція «ми — вони». По суті, мова виступає в ролі головного чинника, який перетворює етнічний кордон у виразну демаркаційну лінію»².

Водночас мовне середовище не є сталим. Воно змінюється під дією політичних, економічних, культурних та інших процесів, зі свого боку визначаючи їх динаміку та перебіг. Одні мови, втрачаючи свою демографічну і комунікативну потужність, поступово наближаються до маргінальних або наполовину мертвих мов, інші, навпаки, активізують свій вплив і відроджують утрачені функції. «Ще 60 років тому, — писав В.Жаботинський у 1911 році, — не лише вся Прага, а й майже весь Будапешт розмовляли німецькою, і думка про те, що на цих бруківках пануватиме «мужицька» мова, могла здатися безглуздою й дикою. Невдовзі чеська в Празі і мадярська в Будапешті зазвучали не лише на вулицях, але й в суді, театрі, університеті»³.

У XVIII ст. шведська адміністрація і наука констатували неперспективність фінської мови та прогнозували швидке її зникнення. Пропонувалося замінити її шведською, а для потреб лінгвістичної науки влаштувати своєрідний музей просто неба, зберігши кілька фінськомовних повітів десь біля полярного кола, на кордоні з Лапландією. З виданням Е. Ленротом у 1835 р. «Калевали» розпочинається небачений розквіт фінської мови і культури. Її впливу відразу зазнали й інші літератури світу. Відомий класик американської літератури Г. Лонгфелло спеціально вивчав фінську мову, оскільки віршовий розмір «Калевали», система прийомів її написання, зокрема вживання паралельних синонімів, на його думку, були найприйнятні-

шими для реалізації його задуму — написання поеми «Пісня про Гайявату», де він їх з успіхом і застосував⁴.

У сучасному світі почали відроджуватися напівзабуті міноритарні мови — уельська, бретонська, галісійська, провансальська, гагаузька та інші.

Найяскравіший приклад — це факт відродження гебрайської мови (івриту), яка майже 1400 років була мертвою, а нині — це державна мова Ізраїлю.

На жаль, в історії є й інші приклади, коли асиміляційні процеси призводили до зникнення не тільки мов, а й цілих народів. Наприклад, смерть римської латинської мови і римського народу.

Таким чином, дослідження мовної ситуації в Україні видається важливим не тільки для з'ясування її специфіки та чинників, що цю специфіку зумовлюють, а й для усвідомлення політичних, національно-культурних та соціально-економічних наслідків тієї чи іншої державної мовної стратегії. Адже, на відміну від більшості європейських країн, проблема мовного збереження в Україні стоїть не лише перед національними меншинами, а й перед титульним етносом — українцями, мовно-культурна самобутність яких у ряді регіонів країни внаслідок цілеспрямованої політики денаціоналізації та русифікації, що здійснювалася спочатку Російською імперією, а потім — СРСР, була значною мірою деформована або й втрачена.

Як свідчать результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р., найбільш зрусифікованими є південні, східні та деякі центральні регіони України. Так, в Автономній Республіці Крим (АРК) українську мову вважає рідною лише 10,1% населення, у той час як російську — 77% (щоправда, тут росіяни переважають і в національній структурі півострова; їхнє співвідношення до українців становить 2,4 до 1). У Донецькій області українську мову рідною вважає 24,1% населення, російську — 74,9%, у Луганській — 30,0, і 68,8%, відповідно.

Звертає на себе увагу те, що за роки незалежності процес русифікації серед українців у цих регіонах не тільки не припинився, а навіть посилюється. Так, якщо протягом 1979–1989 рр. кількість українців, які визнали рідною російську мову у Донецькій області збільшилася на 2,8%, то протягом 1989–2001 рр. уже на 18,4%, у Луганській області на 5,3 і 15,7%, в Автономній Республіці Крим — на 0,1 і 12,1%, відповідно. У Запорізькій, Харківській областях ці показники становили 2,5 і 7,9% та 1,0 і 5,3%, відповідно, (на фоні збільшення загальної кількості населення з рідною українською мовою)⁵.

Зіставлення наведених даних з аналогічними показниками останніх трьох десятиріч, які передували 1989 р., показує, що збільшення

кількості російськомовних українців у попередні роки в (умовах повсюдної русифікації) характеризувалося у цих областях значно повільнішими темпами. Їхня частка становила: у Донецькій області протягом 1959–1970 рр. — 8,5%, 1970–1979 рр. — 8,1%, 1979–1989 рр. — 2,8%; Луганській області 9,2–6,7–5,3%, Автономній Республіці Крим — 5,8–6,0–0,1%, Запорізькій області — 3,4–6,5–2,5%; Харківській — 4,5–4,0–1,0%, відповідно.

В Одеській, Дніпропетровській, Миколаївській та Херсонській областях також мало місце деяке збільшення кількості українців з рідною російською мовою, проте воно уповільнилося і становило 2,5–2,2–1,2–0,7%, відповідно.

В інших регіонах країни українська мова є домінуючою. Рідною її вважає більш ніж 90% населення 11 областей України. Це — мешканці Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Черкаської, Полтавської та Хмельницької областей. Ще в чотирьох — відсоток осіб, які вважають українську мову рідною, перевищує 80%. До цієї групи регіонів входять Чернігівська, Кіровоградська, Сумська та Закарпатська області.

Особлива мовна ситуація, з огляду на те, що це західний регіон, склалася в Чернівецькій області. Тут частка осіб, які вважають українську мову рідною, становить лише 72,5%, російську — 5,3%, інші мови — 19,1%⁶.

У м. Герца, де понад 80% жителів є румуномовними і районна газета не має версії державною мовою, місцеві мешканці розуміють виключно російську, а не українську мову.

Загалом, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. українську мову визнало рідною 85% українців, що на 2,72% менше, ніж у 1989 р. На 2,53% (з 12,24 до 14,77%) збільшилася кількість українців з рідною російською мовою. Причому 3,2% усього етнічно-українського населення взагалі не володіє українською мовою, що є особливо несприятливим чинником консолідації українців.

Інтеграція населення у російськомовне культурне середовище характерна переважно для регіональних центрів. Як свідчить статистика, села та міста районного підпорядкування мають досить цілісний український характер. «Зважаючи на те, що міста — вершинні комунікаційні вузли етносоціальних зв'язків, — зазначає М. Дністрянський, — така етнографічна біполярність значної частини території України розриває систему територіальних внутрішньорегіональних поєднань, перешкоджаючи українській етнічній нації завершити необхідний процес модернізації. У зв'язку з цим очевидно є функціо-

нальна невідповідність двох середовищ, зокрема, у тому контексті, що такий великий, значною мірою відчужений від української культури, центр не має підстав і можливостей забезпечувати органічні культурні потреби прилеглої округи. З іншого боку, українське культурне середовище сільської місцевості та малих міських поселень, не знаходячи свого логічного вивершення у середовищі великих міст, зазнавало і зазнає поступової маргіналізації та акультурації, які виявляються, наприклад, у вживанні національної мови лише на побутовому рівні і у середовищі соціально нижчих верств населення... Враховуючи те, що і надалі відбуватиметься процес урбанізації і українське мовно-культурне середовище сіл невблаганно звужуватиметься, то, якщо не буде створено необхідних передумов для розвитку української культури у великих містах, — продовжує той же автор, — загроза поглиблення кризи української етнічності стає досить реальною»⁷.

Для формування потужної національної урбаністичної культури маємо принаймні два джерела. Перше — це наявність державної території. Друге джерело становить наша мова, зокрема її літературна форма. Попри ту руйнацію, якої зазнала українська мова, вона зберегла повновартісний і неушкоджений, надзвичайно важливий в житті суспільства стиль — художній. Як і розмовно-побутовий, він належить до базових у стильовій мовній системі. Але якщо перший охоплює прагматичні сфери життя, то другий належить царині мистецтва слова. Художній стиль є найбагатшим на засоби вираження, головна його роль — культуротворча. Відомий вислів Гайдеггера «Мова, яка прагне охопити буття в усій його повноті, перетинає кордони вічності» стосується передусім літературної мови. Ці слова цілком можна віднести і до української мови, її літературна форма розвинена, багата і досконала. Як зазначає Е.Райс: «Зростаюча шляхетність мови поширює межі свідомості і збільшує певність своїх сил у людей, які нею говорять. Вони зважаються на те, що давніше здавалося їм неможливим, навіть у ділянках, які на перший погляд не мають з літературою нічого спільного. Виробленість мови вдосконалює життєвий звичай великих центрів і сприяє швидкому зростанню точної та абстрактної думки»⁸.

Можливості української мови у зміцненні єдності українського суспільства засвідчують і результати соціологічних досліджень. Так, статус української мови як єдиної державної підтримують в цілому чи в основному 94,5% громадян Західної України, 88,2% — Центральної України та Північного Сходу, 63,6% — Півдня та Південного Сходу та 40,2% громадян Донбасу і Криму. Тільки в одному регіоні —

Криму, Донецькій і Луганській областях, де російська етнічна група або переважає, або становить значну частину населення, проти української мови як єдиної державної виступає дещо більше громадян (46,1%), ніж підтримує такий варіант вирішення мовного питання (40,2%)⁹. Тобто, з нинішнім конституційним статусом української мови як єдиної державної згодні майже всі регіони України.

За надання російській мові статусу другої державної висловлюється 10,3% громадян Західної України, 52,4% Центральної України, 30,2% Північного Сходу. Протилежна ситуація на Півдні та Південному Сході, де цей варіант підтримує 65,2% громадян, не підтримує — 25,2%. У Донецькій області та Криму ці показники становлять 90,5% та 4,6%, відповідно.

Отже, надання державного статусу російській мові неминуче розкололо б Україну на Захід, Центр та Північний Схід, з одного боку, та Південний Схід — з іншого. Крім цього, це означало б обов'язкове вивчення і володіння державними службовцями російської мови навіть у Західній Україні, де цією мовою користується близько 2% населення¹⁰. «На тлі недавньої історії «радянзації» цієї частини України російськомовними «комісарами» й «енкаведистами» із початком Другої світової війни і по її завершенні — нав'язування російської мови як другої державної більшістю жителів Західної України не може не сприйматися як насилля і як образа української державності»¹¹.

Сьогодні розширення функціонування української мови в комунікативному просторі України ускладнюється відсутністю концептуальних засад державної мовної політики, ефективних механізмів реалізації наявного мовного законодавства, дієвого контролю за рівнем знання української мови державними службовцями. Зокрема, аналіз мовних практик місцевих органів влади та самоврядування у спілкуванні з громадянами, проведений доктором соціологічних наук О.Вишняком (Інститут соціології НАН України), засвідчує, що в Донбасі та Криму російською або за вибором самих громадян спілкуються 72,7% чиновників, а самі громадяни в громадських місцях у цьому регіоні спілкуються російською у 91,9% випадків, українською — 14,7% і 1,8%, відповідно, ще 6,7% громадян спілкуються змішаною мовою, а 14,7% чиновників спілкуються українською чи російською, залежно від власного вибору. В інших областях Південно-Східної України серед чиновників 49,6% спілкуються виключно російською чи на вибір громадян, а серед громадян: російською — 66,1%, українською або за вибором громадян — 40,9 і 9,9%, відповідно, а ще 27,5% чиновників спілкуються з громадянами, вибираючи мову на власний розсуд¹². І хоча стаття 6 Закону України «Про мови

в Українській СРСР» від 28 жовтня 1989 р. вимагає від службових осіб, державних, партійних, громадських органів, установ і організацій володіння українською і російською мовами, а в разі необхідності — й іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків, однак жодного контролю і механізмів реалізації цієї норми в законі не передбачено.

Мають місце неконституційні рішення деяких обласних та міських рад щодо надання російській мові статусу офіційної, як-от у Миколаєві, Луганську, Одесі, Донецьку, Харкові, Горлівці, Харцизьку та інших.

Певні позитивні зрушення спостерігаються в системі освіти. Так, у 1991/02 навчальному році в Україні працювали 21044 загальноосвітні школи. 74% (15538 шкіл) від їх загальної кількості становили ті, в яких навчання здійснювалося українською мовою, 16% (3364 школи) — російською. З-поміж 6835331 учня загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 51% (3516056 учнів), з російською — 47,8% (3267950 учнів)¹³.

Через п'ятнадцять років з моменту здобуття Україною державної незалежності співвідношення помітно змінилося. У 2006/07 навчальному році в країні функціонували 20249 загальноосвітні навчальні заклади. Серед них з українською мовою навчання — 83,74% (16 958 шкіл), російською — 6,18% (1 253 школи). З-поміж 4668968 учнів загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 72,55% (3 387 758 учнів), з російською — 9,46% (442 038 учнів)¹⁴.

Разом з цим, є серйозні підстави говорити про завищеність офіційних статистичних даних (адже для того, щоб оголосити школу україномовною за статусом, не обов'язково, щоб усі дисципліни в ній викладалися українською мовою), з другого боку, не є таємницею, що в багатьох «українізованих школах» як учні, так і вчителі на перервах, в учительській, під час різних позаурочних заходів нерідко переходять на спілкування російською мовою, що є прямим порушенням положення про єдиний мовний режим школи. Особливо незадовільним є стан функціонування україномовної освіти в Автономній Республіці Крим (АРК), де майже 91% школярів навчаються російською мовою, 3% кримськотатарською і тільки 6% — українською¹⁵.

Не завжди зваженим є запровадження у національне законодавство міжнародних правових актів, зміст яких часто суперечить українським реаліям. Так, у 2003 р. парламент ратифікував Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (далі Хартія). Вона набула чинності з 1 січня 2006 р. Згодом експерти дійшли висновку про неточний

переклад назви та тексту документа, що призвело до хибного розуміння його мети та завдань. Запропоновано замінити в україномовній версії назви Хартії термін «мови меншин» на термін «міноритарні мови», щоб акцентувати зобов'язання держави щодо мов, яким загрожує зникнення. «Ця пропозиція, — зазначає В.Котигоренко, — не змінює ситуації, оскільки в переліку «міноритарних» мов, що потребують захисту: а) залишаються «заявлені» 2003 р. національні мови таких національних меншин, як білоруська, болгарська, гагаузька, грецька (*чинність Хартії пропонується безпідставно поширити на новогрецьку мову і забуто про завдання збереження традиційних мов греків України — урумської та румейської*), єврейська (*їдеться про мову їдиш — і це правильно, оскільки саме вона є традиційною для євреїв України, на відміну від державної мови Ізраїлю іврит, щодо захисту якої на своїх теренах Українська держава з незрозумілих причин офіційно звітує перед Радою Європи*), кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська (*якій, очевидно, ніщо не загрожує*), румунська, словацька та угорська;

б) до них додано мови вірменську, караїмську та ромську (дві останні принаймні — цілком слушно);

в) проектом змін до Закону України про ратифікацію Хартії не запропоновано механізмів застосування захисних процедур щодо української мови в регіонах, де вона фактично є «міноритарною»¹⁶.

Окрім зазначеного, ратифікувавши 15 травня 2003 р. Хартію, Україна взяла дуже серйозні зобов'язання, які, за умов нинішньої економічної ситуації, видаються нереальними. Зокрема, у системі освіти наша держава зобов'язалася в межах території, де використовуються мови, перелічені в законі про ратифікацію Хартії, забезпечити надання дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної освіти регіональною мовою або мовою меншин, якщо батьки цього бажають, а кількість їхніх дітей вважається достатньою. Також передбачено «заохочувати або дозволяти надання вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин». Далі пропонується зовсім цікава річ — «забезпечити викладання історії і культури, засобом відображення яких є відповідна регіональна мова або мова меншини (а хто буде готувати й видавати підручники?!) та створити наглядовий орган, який контролюватиме всі ці справи». Окремий пункт передбачає, що згадані положення можуть бути поширені й на ті території, на яких певні регіональні мови або мови меншин традиційно не використовуються, якщо кількість осіб, що вживають згадані мови в інших регіонах, «це виправдовує», і зобов'язує у цих випадках «дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання регіональною мовою або мовою меншини на всіх рівнях освіти».

У частині здійснення судочинства передбачається право подавати клопотання, докази і документи усно й письмово регіональними мовами або мовами меншин.

У частині роботи адміністративних органів у межах адміністративних районів держави, в яких є певна кількість мешканців, що вживають регіональні мови або мови меншин, Україна зобов'язалася забезпечити: використання регіональних мов або мов меншин в адміністративних органах як загалом, так і окремими посадовими особами, які в них працюють, зокрема; право осіб подавати документи, заяви й запити та отримувати на них відповіді регіональними мовами або мовами меншин; дозволити адміністративним органам використовувати бланки і видавати документи цими мовами.

У частині засобів масової інформації (ЗМІ) Хартія, в межах визначених територій, зобов'язує: забезпечити радіо й телетрансляцію програм регіональними мовами і мовами меншин; створювати радіостанції, газети, телеканали цими мовами і «покривати додаткові витрати тих ЗМІ, які ці мови використовують»; гарантує свободу прямого прийому та ретрансляції радіо і телепередач із сусідніх країн, які випускаються в ефір такою мовою; забезпечує представництво осіб, що вживають регіональні мови або мови меншин в органах, які контролюють дотримання свобод і плюралізму ЗМІ.

У культурній сфері умови Хартії зобов'язують забезпечити використання регіональних мов або мов меншин в бібліотеках, музеях, відеотеках, архівах, театрах, кінотеатрах та інших установах, причому органи, які займаються культурою, мають мати персонал, що «повністю володіє відповідною регіональною мовою або мовою відповідної меншини».

В економічному та соціальному житті передбачається виключити будь-які обмеження щодо застосування регіональних мов або мов меншин у трудових договорах, технічній документації, інструкціях з використання приладів і товарів, внутрішніх документах компаній, фірм; можливості ведення цими мовами фінансової та банківської документації тощо.

Уже цей побіжний перелік основних положень Хартії показує, що вони суперечать Конституції України, мовному законодавству та рішенню Конституційного Суду щодо тлумачення статті 10 Конституції України в частині застосування державної мови. Тож імплементація цього документа в умовах українських реалій потребує абсолютно нового, детально опрацьованого й економічно обґрунтованого законодавчого супроводу. У такому вигляді Хартія може бути застосована. За станом на 2001 р. її ратифікували тільки 15 держав — членів Ради Європи¹⁷.

Мовна політика може стати консолідуючим фактором тільки тоді, коли вона відображатиме всю різноманітність мовного спектра та матиме чіткі механізми вирішення існуючих проблем. У зв'язку з цим особливе значення має спільність позицій органів державної влади, різних політичних і громадських сил у мовному питанні, заснованих на конституційних принципах, науково обґрунтованих висновках і рекомендаціях. Лише об'єднаними зусиллями можна досягти успіху.

¹ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади // Регіональна історія України: 36. наук. статей. — К., 2007. — Вип. 1. — С. 98–99.

² Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, 2005. — С. 245.

³ Жаботинський В. Струве та українське питання // Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 97–98.

⁴ Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: Монографія. — К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2007. — С. 9.

⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р./ За ред. О.Г.Осауленка. — К.: Державний комітет статистики України, 2003. — С. 11.

⁶ Особливості ідентичності та окремих позицій і поглядів жителів різних регіонів та областей України: Результати соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 16–18.

⁷ Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. — Львів: Літопис, Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006.

⁸ Райс Е. Володимир Свідзинський. — К., 1961. — Кн. 4. — С. 32.

⁹ Вишняк О. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — С. 146.

¹⁰ Там само. — С. 145.

¹¹ Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину // Зеркало недели. — 2006. — № 24.

¹² Вишняк О. Вказ. праця. — С. 152–153.

¹³ Розраховано за даними: Чілачава Р., Пилипенко Т. Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К., 2002. — С. 56–57.

¹⁴ Розраховано за даними: Інформація про стан імплементації положень Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні // http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=52713

¹⁵ Крим вимагає скасувати наказ про навчання українською мовою // <http://www.osvita-ua.net/news/929/>

¹⁶ Котигоренко В. Мовний аспект державної етнополітики в Україні // Стратегічні пріоритети. — 2007. — №2 (3). — С. 143–144.

¹⁷ Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 269.